

Az értelmezői mellékmondat

1. Az értelmezői mellékmondatokat a szakirodalomban általában a jelzős alárendelésekhez sorolják (Tompá 1962: 403–7; Rácz 1968: 408–14; Rácz–Szemere: 1972: 237–44; Király 1991: 407–9; Dömötör 1991: 742–5; 1995: 686–93), mivel az értelmező mint mondatrész is a jelzők egyik fajtájaként jelenik meg. A Magyar grammatika c. tankönyv is jobb híján a jelzői mellékmondatok közt tesz említést róluk (Haader 2000: 498–502). Az értelmező grammatikai státusa ugyanis ott sincs egyértelműen tisztázva, s csak a vele kapcsolatban felmerülő vitás kérdések, érvek és ellenérvek, valamint az ezekből levonható következtetések kérdőjelezik meg az értelmezőnek a jelzős, illetve az alárendelő szintagmatag voltát (Balogh 2000: 452–60).

Érdekes, de nem teljesen egyértelmű Szabó Dénes megítélése a kérdéses szerkezettel kapcsolatban, mivel a jelzői mellékmondatoknál ezt a megjegyzést teszi: „Az értelmező jellegű mellékmondatok mondattani kategóriáját mindig az értelmezett szó főmondatbeli funkciója szabja meg” (Szabó 1958: 379), ugyanakkor az alanyi mellékmondatoknál a sajátos jelentéstartalmúak között említi meg a következő értelmezői példákat: *Én, aki annyit dohányoztam, most nem dohányozhatom; Magát becsüli meg az a nemzet, mely elhunyt jeleseit megbecsüli* – ez utóbbit az alanyi alárendelők között pedig jelzői értékűnek nevezi (i. m. 366).

2. A Magyar Nyelvőr korábbi számaiban (Balogh 2003: 456–71; 2004: 68–83) azt mutattuk be, hogy az értelmező és az értelmezettje közötti viszony **nem jelzős** viszony, sőt **nem is alárendelő szintagma**, hiszen tulajdonságai nem az alárendelést idézik.

2.1. Az értelmezős szintagma tagjainak azonos vagy hasonló toldalékai nem az egyeztetés következtében egyeznek meg, hanem az azonos mondatrészi szerep alapján. A szerkezettagok között nem jelenik meg az alárendelésben szokásos nyelvtani alá-fölé rendeltségi viszony. Tulajdonságai leginkább a mellérendelésre emlékeztetnek, ennek azonban ellent mond a szerkezettagok azonos jeltárgyra való vonatkozása. Ebben a szerkezetben csak a nyelvi jelek halmozódnak, ezek ugyanannak a denotátumnak a különböző megnevezései. Az értelmezős szerkezetek egy harmadik típusú szintagmát képviselnek, mégpedig az **értelmezős-azonosító** szintagmát, mivel az értelmező az értelmezett tagot nemcsak azonosíthatja, de emellett még kifejezhet minősítést, tulajdonítást, részleges értelmezést, helyesbítést stb. is. A szerkezet tagjai között megjelenhet az azonosításra, helyesbítésre, pontosításra, részlegességre, kiemelésre, példaadásra stb. utaló (*azaz, vagyis, illetve, mégpedig, főleg, elsősorban, például* stb.) kötőszó.

2.2. Az értelmezőt tehát nem tekintjük az értelmezett jelzőjének, hanem az értelmezett szóval azonos mondatrésznek tartjuk (erre a lehetőségre, vagyis az értelmező jelzői mellékmondatok és a más mondatrészkifejtők érintkezésére utal történeti szempontból Dömötör 1995: 688; 690), amely kötőszóval is kapcsolódhat értelmezett szavához, vagyis a következőképpen ítéljük meg:

értelmező állítmányként (*Ez férfi **Károly**, a sógorom*),

értelmező alanyként (***Zsófi**, a lányom már gimnazista*),

értelmező tárgyként (*Add ide **a kalapot**, mégpedig azt a feketét!*),

értelmező határozóként (***Lent**, a völgyben nagy köd van még; **Keszthelyen**, a Balaton-parti városban szoktunk nyaralni*),

a jelzői szerepű értelmezett szónak megfelelő értelmező jelzőként (***Pistának**, a barátunknak a balesetét még mindig emlegetjük; **Tizenkét**, vagyis egy tucat tojást törtek össze tegnap a piacon*).

Ez az elemzés az értelmező alany, tárgy, határozó és jelző esetében azt is jelenti, hogy az **értelmező** az értelmezett szó státusának megfelelően a közös főtag, a közös régens **vonzataként** is megjelenhet (például: *Nyaraláskor **a szomszédunkat**, **Mónikát** kérjük meg a virágok öntözésére*), vagyis **nem csak szabad bővítményként** állhat (vö. Balogh 2000: 452). Szabad bővítményként

akkor fordul elő, ha az értelmezett szó is ilyen típusú, például: **Holnapután, szerdán tartják meg az írásbeli vizsgát.**

Az állítmány értelmezője, az értelmező állítmány pedig nem is bővítményként, hanem a mondat állítmányával azonos szinten jelenik meg.

3. Az értelmező státusának megváltozása más következményekkel is jár. Így természetesen hatással van az értelmezői mellékmondat megítélésére.

3.1. Bár továbbra is beszélhetünk értelmezői mellékmondról, ezen azonban már nem az értelmező jelzői tagmondatot kell csak értenünk, hanem az értelmező mondatrészi szerepének megfelelő alárendelést. Lényeges, hogy a főmondatban **az utalószó**, tehát a mély hangrendű távolra mutató (főnévi, melléknévi, határozószói) névmás (*az, olyan, akkora, annyi, úgy, akkor, annyira* stb.) értelmezői helyzetben legyen, vagyis **az értelmezett szó után álljon** (ami így eleve feltételezi az értelmezős szerkezet meglétét a főmondatban). Az értelmező ekkor újfent pontosan megnevezi a denotátumot, nem korlátozza, nem szűkíti jelentéskörét, ennek megfelelően **az értelmezői mellékmondat nem korlátozó értelmű**. Az alábbi típusai fordulhatnak elő:

(1) **Értelmező állítmányi mellékmondat;** *az(ok), az(ok)é, olyan(ok), olyan(ok)é, akkora(/ák), annyi* stb., tehát főnévi, melléknévi mutató névmási utalószóval a főmondatban:

*Ez a lány **Ági** volt, **az**, **akiről** tegnap beszéltem.*

(2) **Értelmező alanyi mellékmondat;** *az(ok), az(ok)é, olyan(ok), olyan(ok)é, akkora(/ák)* stb., tehát főnévi vagy főnévi értékű mutató névmási utalószóval a főmondatban:

*A férfi, **az**, **aki** ott megy, mindennap erre sétál.*

(3) **Értelmező tárgyi mellékmondat;** *az(oka)t, olyan(oka)t, akkorá(ka)t, annyit* stb., vagyis főnévi (értékű) tárgyragos mutató névmási utalószóval a főmondatban:

*Tedd el a pénzt, **azt**, **ami** ott van az asztalon!
Mondj egy mesét, **olyat**, **ami** nem túl hosszú!*

(4) **Értelmező határozói mellékmondat;** *abban, azokban, arról, azokról, az(ok)on, olyan(ok)on, olyan(ok)ra; ott, onnan, arra, abból, azok mellett* stb.; *akkor, attól, addig, azután, attól kezdve; annyiszor; úgy, olyannak; annyian; abból, onnan; azok közül; azzá, olyanná, olyanra; azzal, azokkal, olyannal, olyanokkal (együtt); úgy, anélkül; azért, olyanért, amiatt; azért; annyira; annak, azoknak, olyannak, olyanoknak (a részére); annál, azoknál* stb., tehát határozóragos (névutós) névszói vagy határozószói mutató névmási utalószóval:

*A Magas-Tátrába utaztunk, **oda**, **ahol** mindig van hó.
Tegnap egy lánnyal látták, **olyannal**, **akit** még nem ismertek.
Julival menj vásárolni, **(azzal,)** **aki** ismeri a jó üzleteket!*

(5) **Értelmező jelzői mellékmondat;** *olyan, akkora; annyi; annak, olyannak* stb. mutató névmási utalószóval:

*Ez a kocs **Jóskának** az autója, **annak**, **aki** ott megy.
Tavaly **nagy** hó volt, **akkora**, **hogy** síelni is lehetett.*

3.2. Előfordulhat azonban, hogy az **utalószo hiányzik** a főmondatból. Ekkor gyakran úgy tűnik, mintha a főmondat adott szerkezeti tagját egy (legtöbbször bővítményi szerepű) mondatrész, valamint egy mellékmondat fejezné ki. Ilyenkor a mondatrész és a mellékmondat között általában értelmezői viszony áll fenn. Feltételezhető lenne ugyan a mellérendelő viszony is, de ez nem jellemző mondatrész és mellékmondat között (nyelvtörténeti szempontból vizsgálta a kérdést Haader 1991: 245–9). Egyértelműen értelmezői az alárendelés, ha a hiányzó utalószo csak értelmezői szerepben tehető ki, és így **nem korlátozó** jellegű. Ez leginkább akkor fordul elő, ha már maga az értelmezett szó is egyedi jelentésű (például tulajdonnév, személyes névmás, határozott névelős főnév stb).

3.2.1. Mindig értelmezői helyzetüként jelenhet meg a hiányzó rámutatószó a következő esetekben:

(a) Az értelmezett szó személyes (birtokos) névmás (a mellékmondatban pedig vonatkozó névmási kötőszó szerepel):

Gondolj rá, (arra) aki mindig jót akart neked!

Te, (az) aki folyton tiltakozol, most miért engedelmeskedsz szó nélkül?

Ha nincs nálad toll, vedd el az enyémet, (azt) amelyik ott van az asztalon!

(b) Az értelmezett szó visszaható névmás (szintén vonatkozó névmási kötőszóval a mellékmondatban):

Megvetést érzett önmaga iránt, (az iránt) aki soha nem tud nagylelkű lenni.

(c) Az értelmezett szó közelre mutató névmás:

Ez itt a Clark Ádám tér, (az) ahol a hölgy le akart szállni a buszról.

Ma csak ennyire futotta az erejéből, (annyira) hogy kitakarította a lakást.

(d) Az értelmezett szó kérdő névmás:

Mit mondjak még (olyat), amivel meggyőzhetnék?

Kiket vársz (olyanokat), akiktől jobbat remélhetsz?

(e) Az értelmezett szó határozatlan vagy általános névmás:

Valaki másnak kellene most szólnia, (olyannak) aki eddig még nem jelentkezett.

Mindennek, (annak) ami történt, megvan az oka.

Máshová szeretnék menni, (oda) ahol nincs ennyire hideg.

3.2.2. Általában értelmezői utalószóval egészíthető ki az alábbihoz hasonló

(a) vonatkozó mellékmondat főmondata:

Elutaztunk Zsuzsához, (ahhoz) aki az idősebbik nagynénénk;

(b) gyakran értelmezői az alárendelés, ha a főmondat tartalomváró szavát egy *hogy* kötőszó mellékmondat feje ki:

Most hallottuk a hírt, (azt) hogy súlyos földrengés volt Indiában.

Ez utóbbi mondatok azonban elképzelhetők korlátozó értelmű mellékmondatokkal, azaz jelzői utalószóval is, ha így egészítjük ki őket: ... *ahhoz a Zsuzsához, aki* ... (ez kevésbé valószínű, de előfordulhat akkor, ha több Zsuzsa is számításba jöhet), illetve ... *azt a hírt, hogy*... .

3.2.3. Az utalószo értelmezői helyzete valószínűbb abban az esetben, ha a főmondat megnyiságjelzős szerkezetére a mellékmondatban többes számú vonatkozó névmás felel. Ekkor inkább nem korlátozó, vagyis értelmezői mellékmondat fordul elő: *Néhány gyerek, (azok) akik kint állnak a folyosón, már korábban megebédeltek.* Egyes számú vonatkozó névmás gyakoribb korlá-

tozó mellékmondat, tehát jelzői utalószó, jelzői alárendelés esetén: *(Az a) Néhány gyerek, aki kint áll a folyosón, már korábban megebédelt.* (Vö. Kenesei 1992: 682.)

4. Mindenképpen átmeneti típust képviselnek azok a tagmondategyüttesek, amelyekben a nem jelenlévő, rejtett utalószó egyaránt kitehető jelzői és értelmezői helyzetben is. Az ilyen összetett mondatoknak a mellékmondata – ennek megfelelően – lehet korlátozó és nem korlátozó értelmű is. Például: *Nem találtam meg az esernyőt, amit/amelyet az iskolában felejtettem.* Korlátozó értelemben: *Nem találtam meg azt az esernyőt, amelyet...* Nem korlátozó mellékmondat: *Nem találtam meg az esernyőt, azt, amelyet ...* (vö. Haader 2000: 499). Biztosan nem korlátozó értelmű a mellékmondat azonban akkor, ha az alapszó, amelyre az utalószó vonatkozik, birtokos személyjeles: *Nem találtam meg az esernyőmet, (azt,) amelyet...*

5. A tagmondatok **sorrendjére** általában jellemző, hogy a főmondat megelőzi a mellékmondatot, vagy a főmondatba ékelődik be a mellékmondat, úgy, hogy az értelmezett szó az első számú tagmondatban, a főmondatban áll, az értelmezői utalószó pedig természetesen ezt követi (lásd a fenti példákat), hiszen az értelmezői utalószó, az értelmezői mellékmondat utólag egészíti ki, pontosítja a főmondat tartalmát. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan az értelmezős szintagmában is jellemző a tagok viszonyára a laza kapcsolat, egymástól egészen távolra is kerülhetnek a szerkezettagok, ugyanígy az értelmezői mellékmondat is utólagosan, lazán kapcsolódik a főmondatához. Ezért nem korlátozza, nem szűkíti annak, pontosabban a benne szereplő értelmezett szónak a jelentéskörét, hiszen gyakran már maga az értelmezett szó is egyedi jelentésű, például tulajdonnév, személyes névmás, határozott névelős főnév (lásd feljebb) stb.

5.1. Az értelmezői mellékmondat kapcsolódhat **hogy kötőszóval** a főmondatához, ekkor a kötőszó azt jelöli, hogy a mellékmondat szerepe a tartalomkifejtés; a főmondat tartalomváró szavára ad részletes kiegészítést: *Mondd te is el a véleményedet, (azt,) hogy mit gondolsz erről az egészről!*

5.2. A mellékmondat kapcsolódhat azonban **vonatkozó névmással** is a főmondatához, ez a névmás a kötőszói funkción kívül az alárendelt tagmondat szintaktikai szerkezetének is a tagja. Ekkor a mellékmondat csak részlegesen tartalomadó, s ha a főmondatbeli értelmezett tag eleve korlátozott értelmű, egyedi jelentésű szó, például tulajdonnév, jelzős főnév (vagy a feljebb felsorolt esetekhez tartozik), akkor az utalószó gyakran hiányzik, de inkább értelmezőként tehető ki: *Petőfi Sándor nagy magyar költő volt, (olyan,) aki életét ajánlotta a szabadságért.*

6. A fentiek alapján tehát az értelmezői mellékmondat az alárendelt mellékmondatok közé tartozik, függetlenül attól, hogy az értelmező és az értelmezett szó egymással értelmezős-azonosító viszonyban van. Mindketten azonos mondatrészi szerepet töltenek be a mondatban, de emellett azonos a jeltárgyvonatkozásuk is. Mondatbeli pozíciójuk legtöbbször bővítményi jellegű, tehát értelmezős alanyi, tárgyi, határozói, jelzői, amelyek az alaptagjukhoz fűződő nyelvtani viszonyban kifejthetők mellékmondat formájában.

A mondat (névszói) állítmánya, illetve annak értelmezője is kifejthető mellékmondat, és bár az állítmány nem bővítmény, valamint – a korábbi gondolatmenet alapján – az értelmezője sem az; az értelmezős állítmányi mellékmondat – hasonlóan az állítmányi mellékmondatához – mégis alárendelt tagmondat, amely nem bővítményt, hanem a tagolt mondat központi szerepű fő tagját, illetve annak értelmezőjét fejt ki mellékmondatos formában. (Ez pedig ismét visszautal az alany-állítmányi viszony kérdésének a megítélésére.)

7. Az értelmezői alárendelést célszerű önálló kategóriaként tárgyalni, s nem a jelzős alárendelések között, mivel értelmezői pozícióba bármely mondatrészi szerepet betöltő főmondatbeli utalószó, elsősorban mély hangrendű, távolra mutató névmás bekerülhet. S ezen belül lehetne pontosabban szólni arról, hogy az értelmezői mellékmondat milyen mondatrészt fejt ki tagmondatos

formában. Majd jellemezni kötőszó, utalószó, s az esetleges logikai jelentéstartalom szerint az egyes típusokat.

Ezek szerint az alárendelt tagmondatok lehetnek:

- (a) állítmányi mellékmondatok
- (b) alanyi mellékmondatok
- (c) tárgyi mellékmondatok
- (d) határozói mellékmondatok
- (e) jelzői mellékmondatok
- (f) értelmezői mellékmondatok

Az értelmezői mellékmondatok a következő típusokra oszthatók:

- (a) értelmező állítmányi mellékmondat
- (b) értelmező alanyi mellékmondat
- (c) értelmező tárgyi mellékmondat
- (d) értelmező határozói mellékmondat
- (e) értelmező jelzői mellékmondat

8. Az értelmezői mellékmondat valamennyi sajátos jelentéstartalommal megjelenhet:

Hasonlító mellékmondatként, például: *Annaira szereti, úgy, mint ahogy még eddig senkit sem szeretett; Nagyon szép ez a lány, pont olyan, mint az anyja volt.*

Következményes mellékmondatként: *Nagyon várta, úgy, hogy semmi másra nem tudott gondolni; Sokat dolgozott, annyit, hogy egészen elfáradt.*

Feltételes mellékmondatként: *Felhívlak holnap, (akkor,) ha elvégeztem a munkám; Senki sem szereti a pletykát, (azt,) ha mindenfélét híresztelnek róla.*

Megengedő mellékmondatként: *Nem törődik a veszéllyel, (azzal,) ha valami történne is vele. Nincs még lakása Anitának sem, (annak,) aki pedig már dolgozik is.*

9. Az értelmezős szintagmának és az értelmezői alárendelésnek a korábbiakban és a fentiekben vázolt felfogása véleményem szerint jobban tükrözi a valós nyelvtani viszonyokat, mint a jelzős szerkezetek, illetve a jelzői alárendelések közötti említésük. Azt sem gondolom problematikusnak, hogy míg a **mellérendelő kötőszós azonosítás** (*Gergő, azaz a barátod*), illetve a **kifejtő magyarázó mellérendelés** (*a fiúk, vagyis András és Zoli; a hozzászólás, vagyis a bekiabálgatás*) a szintagmák szintjén **az értelmezős szintagmával egy csoportba** tartozik, az értelmezős-azonosító szerkezetek közé, addig a **kifejtő magyarázó viszony a mondatszinten mellérendelőnek minősül**, hiszen az összetett mondatok között ez a típus azonos szintű, egymással elsősorban logikai kapcsolatban lévő tagmondatok együttesét jelöli (*A gyerekek abbahagyták a veszekedést, vagyis/azaz mindketten bementek a saját szobájukba*). Ugyanúgy nem azonos a két nyelvi szinten való hasonló szerkezet megítélése, mint ahogy a *bár* vagy a *mert* kötőszós nyelvi alakulatoké sem. Hiszen e két kötőszó a szintagmák szintjén mellérendelő viszonyt jelöl, például: *a jóképű, bár kicsit ügyetlen fiú; a felkészült, mert szorgalmas diák* (mivel a kötőszóhasználat a szószerkezeteknél csak a mellérendelő viszonyokra lehet jellemző), mondatszinten azonban alárendelő kapcsolatra utalnak, a *bár* a megengedő alárendelés (*Bár süt a nap, hideg van*), a *mert* elsősorban az okhatározói alárendelés (*Azért felelt jól, mert alaposan felkészült a vizsgára*) tipikus kötőszava.

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000. A jelző és az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 444–60.
- Balogh Judit 2003. Az értelmezős szintagmákról. *Magyar Nyelv* 99: 293–300.
- Balogh Judit 2003–2004. Az értelmezős szerkezet helye a szintagmák között I–II. *Magyar Nyelvőr* 127: 456–72; 128: 68–83.
- Dömötör Adrienne 1991. Az alárendelő mondatok: a jelzői mellékmondatok; 1995. A jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.)–Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I., II/2.* Akadémiai Kiadó. Budapest, I. 742–5; II/2. 666–93.
- É. Kiss Katalin 2003. Az alárendelő összetett mondat. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 236–41.
- Haader Lea 1991. A határozói, valamint a jelzői és értelmezői mellékmondatok átmeneti sávja. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 245–9.
- Haader Lea 2000. A jelzői mellékmondat. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 498–502.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyudÉrt.* 16. sz.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 529–714.
- Király Lajos 1991. Az összetett mondatok. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. 388–413.
- Rácz Endre 1968. A jelzői mellékmondatok. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest, 402–14.
- Rácz Endre–Szemere Gyula 1972. *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szabó Dénes 1958. *A mai magyar nyelv*. Kézirat. Budapest.
- Tompa József 1962. A jelzői mellékmondat. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Balogh Judit

SUMMARY

Balogh, Judit

Appositive clauses

This paper deals with an appraisal of appositive clauses. Given the claim that an apposition is neither an attribute of its head nor a subordinate part of the construction it appears in (as discussed in the author's earlier two-part paper published in *Magyar Nyelvőr*), a complex sentence involving an appositive subordinate clause cannot be taken to be an instance of attributive subordination, either. If it is true that, in an appositive construction, the apposition and the head are syntactic constituents of the same type, this affects the definition of the type of subordination that an appositive clause embodies, too. The appositive clause corresponding to the syntactic role of the appositive phoric element in the main clause, then, may be an appositive predicate clause, an appositive subject clause, an appositive object clause, an appositive adverbial clause or an appositive attributive clause (but the last item on this list is not identical with the type of clause that had that name in the earlier literature since in our case the subordinate clause expands a phoric element that is an attributive apposition of a similarly attributive head).